

Hanka Zaniewska

*Politechnika Poznańska,
Instytut Rozwoju Miast, Kraków*

Krajobraz kulturowy i przyrodniczy miasteczek wielkopolskich jako przesłanka rozwoju ich funkcji turystycznych

Najmniejsze małe miasta, a więc te liczące mniej niż 5,0 tys. mieszkańców są trwałym i stabilnym ogniwem sieci osadniczej. Ich udział w ogólnej liczbie miast pozostaje od lat na podobnym (ok. 32%) poziomie, a nawet w pierwszych latach XX w. notuje się niewielki wzrost zarówno tego udziału, jak i liczby miast najmniejszych (tab.1). W pewnej mierze przyczynił się do tego proces przywracania praw miejskich niektórym wiejskim jednostkom osadniczym (dawnym miastom) lub nadawania statusu miasta osiedlom. Mimo przewagi ilościowej w sieci osadniczej, ludność tych miast to zaledwie 3,9% mieszkańców miast.

Rozmieszczenie przestrzenne miast liczących do 5,0 tys. mieszkańców na terenie kraju jest nierównomierne. Największe ich skupienie występuje na obszarach województw zachodnich i centralnych, a mniej wykształcona i zdegradowana ich sieć jest charakterystyczna dla obszarów wschodnich. Podobne zróżnicowania wyrażają układy urbanistyczne, architektura, rodzaje zabudowy oraz infrastruktura techniczna i społeczna. Do obszarów charakteryzujących się znacznym udziałem miast najmniejszych należy województwo wielkopolskie, gdzie znajduje się ok. 15% wszystkich miast liczących mniej niż 10,0 tys. mieszkańców i około 16% poniżej 5,0 tys. W sieci osadniczej woj. wielkopolskiego aż 66% miast to liczące do 10,0 tys. mieszkańców, a 5,0 tys. nie przekracza prawie połowa z nich. Ich specyfika wyraża się zwartością układów urbanistycznych, trwałością zabudowy i znaczną liczbą zabytkowych obiektów sakralnych i świeckich.

Tab. 1. Miasta polskie liczące do 5,0 tys. mieszkańców w latach 1980–2006

Miasta	1980	1990	1995	2000	2001	2002	2006
Ogółem	804	830	830	880	884	883	889
do 5,0 tys	264	257	269	287	291	294	301
% ogólnej liczby miast	32,8	31,0	31,2	32,6	32,9	33,2	33,8

Źródło: Roczniki statystyczne (1997, 2003, 2007).

Małe miasteczka, niegdyś monofunkcyjne, związane z rolnictwem i jego obsługą, potrzebują innych funkcji, które sprzyjałyby aktywności i wykorzystaniu walorów kulturowo-krajobrazowych samych miasteczek i otaczających je terenów wiejskich. Wiele z nich ma zachowane całkowicie lub w części, historyczne układy zabudowy, a z punktu widzenia rodzaju planu najczęściej cechują je:

- zwarte układy przestrzenne z prostokątnym rynkiem i regularną siecią ulic,
- układy wynikające z przekształceń osiedli wiejskich, w których plac rynkowy powstał w rozwidleniu dróg,
- założenia kompozycyjne miast rezydencjalnych, w których widoczne są powiązania dworu, folwarku i miasta.

Indywidualność cech sprawia, że każde z miasteczek jest inne pod względem znaczenia historycznych wartości rozwiązań przestrzennych i architektonicznych, jak i walorów środowiska przyrodniczego. Rodzi się więc pytanie, czy i w jaki sposób wartości, jakie tworzą wraz z otoczeniem są rzeczywiście wykorzystywane i gdzie pojawiają się bariery. Odpowiedzi poszukiwano na przykładzie kilku miasteczek położonych w dolinie środkowej Warty i pełniących funkcje ośrodków gmin miejsko-wiejskich: Miłosław, Pызdry, Zagórw, Żerków oraz gminy wiejskiej Łądek. Ukształtowanie osadnictwa na tym obszarze nastąpiło w znacznej mierze pod wpływem naturalnych właściwości terenu, a zwłaszcza biegu Warty i jej dorzecza. Mimo zmian społeczno-gospodarczych, administracyjnych i politycznych osadnictwo tego obszaru wyrażające się gęstością sieci, zwłaszcza małych miast i miasteczek, niegdyś rolniczych, ma trwały charakter, a zachowane układy przestrzenne i zabudowa podkreślają specyficzne cechy krajobrazu kulturowego.

Położenie geograficzne już w przeszłości zaważyło na rozwoju gospodarczym i wymianie handlowej w kierunkach wschód – zachód i północ – południe. W tym wydałoby się jednorodnym ze społeczno-gospodarczego punktu widzenia regionie, na rozwój osadnictwa i charakter zabudowy wywarła wpływ przebiegająca w przeszłości granica między zaborami pruskim i rosyjskim, decydująca o strefach oddziaływania. Żerków i Miłosław znajdowały się na terenie zaboru pruskiego, a Pызdry, Łądek i Zagórw w granicach Królestwa Kongresowego.

Skutki różnic gospodarczych i administracyjnych na terenach zaborów są widoczne nadal w obrazie zabudowy najmniejszych miast tego obszaru, a nawet w mentalności ich mieszkańców.

Na tym obszarze można spotkać także świadectwo wpływów niemieckich przepisów budowlanych wyrażających się stosowaniem powtarzalnych wzorców projektowych, na podstawie których wznoszono budynki zarówno mieszkalne (kamienice czynszowe), jak i użyteczności publicznej¹. Malowniczy krajobraz dorzecza Warty i Prosnę umożliwił utworzenie w połowie lat 90. XX w. systemu obszarów chronionych Parku Krajobrazowego, Żerkowsko-Czeszewskiego i Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego. Pierwszy z nich obejmuje gminę Żerków i część gminy Miłosław, a walory krajobrazowe i przyrodnicze rzeczki Lutyni uzupełniają zabytki kultury materialnej, jak pałac w Śmiełowie, obiekty zespołów pofolwarcznych m.in. w Przybysławiu i zespół pałacowy w Miłosławiu.

Nadwarciański Park Krajobrazowy utworzony na terenie trzech gmin (Pyzdry, Zagórow i Łądek) obejmuje mało skażone środowisko przyrodnicze, z oryginalną roślinnością i stanowiskami ptactwa bagiennego, zabytkami kultury materialnej, pocysterskim zespołem klasztornym w Łądzie, pałacem biskupim w Ciężeniu, kościołami w Pyzdrach i niestety zdewastowanymi wiatrakami w Pyzdrach i Zagórowie.

Wiejskie tereny tych gmin mają swoją specyfikę wyrażoną osadnictwem towarzyszącym przemysłowemu użytkowaniu bogactw naturalnych dawnej Puszczy Pyzderskiej oraz kolonizacji według zasad prawa holenderskiego (Tłoczek 1978).

Miasteczka tego obszaru uzyskiwały status miasta w okresie od połowy XIII w. do początku XV w. i mimo różnych zachwiałań, z wyjątkiem Łądka, posiadają je obecnie. Wszystkie mają zachowane historyczne układy urbanistyczne o indywidualnych cechach planu i są objęte strefą ochrony konserwatorskiej. Zwarte układy przestrzenne z prostokątnym rynkiem i regularną siecią ulic charakteryzują np. Pyzdry i Łądek, w innych wyrażają przekształcenia osiedli wiejskich w miasta np. Zagórow. Zabudowa badanych miasteczek ma swoje dawne i współczesne dominanty architektury sakralnej i świeckiej. Jest to widoczne w sylwecie krajobrazu nadwarciańskiej skarpy, np. Pyzdry z późnogotyckim kościołem farnym i zbarokizowanym poklasztornym.

Historyczna zabudowa innych miasteczek jest widoczna wewnątrz ich układów przestrzennych. W każdym z nich znajdują się obiekty lub zespoły decydujące o specyficznym, indywidualnym kolorycie, który utrzymał się, mimo prowadzonej w czasach późniejszych i współcześnie działalności inwestycyjnej².

¹ Kamienica „berlińska” w Pyzdrach – problemy remontu i modernizacji. Cechy niemieckiej kamienicy czynszowej [w:] *Renowacje budynków. Modernizacja obszarów zabudowanych*, 4, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, 2008.

² Wybór miasteczek uzasadniają wyniki wieloletnich badań prowadzonych przez Autorkę na tym obszarze.

Znikają natomiast z krajobrazu małych miasteczek obiekty związane z ich dawną funkcją rolniczą, jak młyny, a zwłaszcza drewniane wiatraki, charakterystyczne dla krajobrazu Wielkopolski, czy rzędy stodoł usytuowane na skraju miejscowości.

Władze lokalne, poszukując nowych kierunków rozwoju swoich miasteczek upatrują ich przede wszystkim w funkcji turystycznej. Na możliwości jej wzrostu wpływają: atrakcyjność przyrodniczo-krajobrazowa, wartości kulturowe, rozwinięta w ostatnich latach infrastruktura komunalna i oczywiście baza turystyczna. O ile pierwsze trzy funkcje występują w wymienionych miasteczkach, to baza turystyczna jeszcze niedawno była uboga (*Miasta w liczbach...* 2004).

Jak wynika z badań i danych statystycznych, tylko Żerków (1 obiekt na 37 miejsc w ośrodku sportowo-rekreacyjnym) i Miłosław (hotel na 32 miejsca) mają hotelowo-gastronomiczną bazę turystyczną w miasteczku i na terenie gminy. W Pyzdrach działa gospodarstwo agroturystyczne z 11 miejscami noclegowymi. Żerków ma zespół otwartych basenów kąpielowych. W połowie lat 90. XX w. zespół basenów przejęła gmina, przeprowadzając niezbędne prace remontowe i tworząc (sezonowy, ale funkcjonalny) ponadlokalny zespół turystyczno-hotelowy. Pozostałe gminy pod tym względem stanowią otwarte pole dla działalności inwestycyjnej, chociaż inwestycje z ostatnich lat przyniosły (2007) nowoczesną przystań wodną na brzegu Warty w gminie Łądek, sąsiadującą z zabytkowym pocysterskim klasztorem w Łądzie i nieco skromniejszą przystań u podnóża nadwarciańskiej skarpy w Pyzdrach (2008).

Warto także zwrócić uwagę na istniejące przeprawy promowe (np. w Nowej Wsi w gminie Miłosław) na Warcie, które niezależnie od zasadniczej funkcji połączeń lokalnych mogłyby mieć większe znaczenie turystyczne. Szczególne miejsce na tym obszarze zajmują punkty muzealne, ulokowane w zabytkowych obiektach, a szczególnie: muzeum im. A. Mickiewicza, znajdujące się w klasycystycznym, pochodzącym z XVIII w., pałacu w Śmiełowie, muzeum zbiorów dokumentów z działalności masonerii w Pałacu Biskupów Poznańskich w Ciężeniu (obecnie w posiadaniu Biblioteki Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu) i znajdujące się w zespole budynków poklasztornych – muzeum regionalne w Pyzdrach. To one są w dużej mierze magnesem przyciągającym turystów i oddziałującym na ponadlokalne funkcje obszaru. Miejsc takich o zabytkowych wartościach (pałaców, dworów, zabudowań pofolwarcznych), zwłaszcza na terenach gmin Miłosław i Żerków, jest znacznie więcej. Istota wartości kulturowych obszaru doliny środkowej Warty jest związana ze środowiskiem przyrodniczym i tłem historycznym (gospodarczym, urbanistycznym, architektonicznym), które decyduje o obecnym kształcie osadnictwa i jego układach przestrzennych. Na ich trwałość czynniki te będą miały wpływ w przyszłości, jeśli czynnik ludzki, przejawiający się w aktywności samorządów terytorialnych i działaniach indywidualnych, wykorzysta istniejące możliwości i nie zakłóci swoimi inwestycjami harmonii w naturalnym krajobrazie.

Okres transformacji społeczno-gospodarczej wyrażający się rozwojem samorządności pobudził społeczności lokalne do działań mających na celu rozwój i aktywizację miasteczek, a także kształtowanie ich ładu przestrzennego. Równocześnie nastąpiła eksplozja świadomości miejscowych wartości kulturowych, historycznych, krajobrazowych, gospodarczych, co stało się inspiracją do wielu

działań na płaszczyźnie informacyjnej, organizacyjnej, technicznej, inwestycyjnej. Większość małych miast ma opracowane foldery, zawierające ich charakterystykę, a także ofertę inwestycyjną i turystyczną. Dla niektórych wydano przewodniki krajoznawczo-turystyczne, prezentujące wartości przyrodnicze i kulturowe miasteczek oraz otaczających je obszarów, a lokalne pisma samorządowe i obywatelskie informują o aktualnych działaniach i wydarzeniach. Prezentacja miasteczek, ich walorów architektonicznych i krajobrazowych znajduje się również w wydawnictwach o zasięgu krajowym (Kwiatek 2003). W materiałach lokalnych szczególnie miejsce zajmują opracowania monograficzne, opisujące najczęściej związki z przeszłością³. W sferze inwestycyjnej są to przede wszystkim działania poprawiające infrastrukturę komunalną: budowa lub rozbudowa sieci kanalizacyjnej wraz z oczyszczalniami ścieków, modernizacja sieci telefonicznej, w niektórych przypadkach gazyfikacja, a także budowa obiektów sportowo-rekreacyjnych. Wiąże się to z koniecznością starań o finansowanie tych przedsięwzięć, a zatem powoduje konieczność opracowań diagnozy (rozpoznania skali potrzeb) i opracowania programów działań, również w zakresie rewitalizacji.

Jednocześnie ze środków publicznych (fundusze dla bezrobotnych) są wykonywane prace techniczne i porządkowe, modernizacja nawierzchni dróg i chodników, utrzymanie zieleni miejskiej. Samorządy lokalne, nie tylko w Wielkopolsce, upatrują aktywizację miasteczek przede wszystkim w rozwoju turystyki. Mają one na to wiele szans, ale nie wszystkie miasteczka, będą mogły temu sprostać. Nie można bowiem traktować turystyki jako panaceum na rozwój polskich miasteczek. Ten rodzaj aktywności może odnosić się tylko do wybranych. Analiza SWOT pozwala na ocenę szans i zagrożeń aktywizacji turystycznej miasteczek wielkopolskich (tab. 2).

Należy zdawać sobie sprawę z tego, że atrakcyjność turystyczna małych miast ma ograniczoną ilość odbiorców. Turyści pojawiają się w okresie letnim, pobyty są krótkie. Najczęściej ograniczają się do zwiedzania zabytków i obiektów muzealnych, a także do oglądania malowniczych krajobrazów z wyznaczonych punktów widokowych.

Miasteczka ożywają się w okresie pielgrzymkowym, podczas świąt kościelnych, a także jarmarków, które pozostają lokalną tradycją, choć mało mającą wspólnego z prezentacją wyrobów lokalnego rzemiosła. Jest oczywiste, że małe miasta nie mogą pozostać skansenami i korzystać tylko z dorobku przeszłości, którą trzeba chronić, tak jak krajobraz przed nieodpowiedzialnymi inwestycjami, niejednokrotnie sprzecznymi z cechami świadczącymi o ich atrakcyjności. Możliwości wykorzystania środków Unii Europejskiej na potrzeby uatrakcyjnienia będą mogły wspomagać lokalną i regionalną tożsamość.

Specyfika małych miast i otaczających je terenów wiejskich wywołuje potrzebę jej uwzględnienia w kształtowaniu przestrzeni. W prowadzonych przez

³ Świadczy o tym m.in. publikacja przygotowana z okazji 750-lecia lokacji miasta: J. Łojko, *Civitas Pyzdry. Dzieje miasta do 1793 r.*, Muzeum Regionalne w Pyzdrach, Pyzdry, 2007.

Tab. 2. Ocena szans i zagrożeń aktywizacji turystycznej miasteczek wielkopolskich

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> – wartości przyrodnicze i krajobrazowe – wartości kulturowe (liczne zabytki w miasteczkach i na otaczającym obszarze) – bliskość wewnętrznych powiązań osadniczych – mała skala przestrzenna – identyfikacja mieszkańców – podejmowane inicjatywy lokalne 	<ul style="list-style-type: none"> – mała wiedza na temat ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju – słabo rozwinięta baza noclegowa i gastronomiczna – brak zainteresowania mieszkańców – brak tradycji lokalnych w przyjmowaniu turystów – oddalenie od linii kolejowych – niewystarczająca promocja
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> – możliwość korzystania z funduszy europejskich – popularyzacja atrakcyjności miast – rozwój innych funkcji ponadlokalnych 	<ul style="list-style-type: none"> – degradacja pozycji kulturowej – starzejąca się społeczność – ucieczka ludzi młodych i wykształconych – lokalizacja inwestycji zmieniających strukturę przestrzenną i warunki środowiska

Źródło: opracowanie własne.

Instytut Rozwoju Miast w ostatnich latach badaniach i studiach dotyczących obszarów wiejskich podkreśla się zróżnicowanie czynników rozwoju, w czym dużą rolę odgrywa rozmieszczenie przestrzenne. Inne bowiem czynniki będą decydować o położonych w zasięgu obszarów metropolitalnych, a inne na obszarach cennych przyrodniczo.

Analiza wybranego przykładu gminy Pызdry, gdzie aż 85% terenów budowlanych znajduje się w obszarze Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego i jego otuliny, potwierdza istotne znaczenie wartości przyrodniczych i kulturowych w rozwoju osadnictwa położonego na takich obszarach. Uwzględnieniu różnorodnych czynników mają służyć propozycje nowych instrumentów zintegrowanego planowania przestrzennego (Ziobrowski, Pijanowski 2008), racjonalizujących rozwój obszarów wiejskich i nierozzerwalnie związanych z nimi małych miast i miasteczek.

Literatura

- Barek R., Zaniewska H., 2006, *Warunki rozwoju małych miast w Wielkopolsce*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, PAN-KPZK, Warszawa.
- Kosiński W., 2000, *Aktywizacja turystyczna małych miast*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Kwiatkiewicz J., 2003, *Polska. Urokliwy świat małych miasteczek*, Sport i turystyka, MUZA S.A., Warszawa.
- Miasta w liczbach, 2001–2002, 2004*, GUS, Warszawa.

- Tłoczek I. F., 1955, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, BiA, Warszawa.
- Tłoczek J. F., 1978, *Osadnictwo rolnicze w dolinach rzek nizinnych*, Zeszyty Naukowe SGGW, Seria historyczna, Warszawa.
- Zaniewska H., Barek R., 2007, *Tożsamość miasteczek wielkopolskich i możliwości jej zachowania*, Architektura i Urbanistyka, Zeszyt Naukowy Biblioteki Poznańskiej, 11.
- Zaniewska H., 1998, *Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej*, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.
- Ziobrowski Z., Pijanowski J. M. (red.), 2008, *Nowe zadania planowania miejscowego w kształtowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich*, IRM, Kraków.

Cultural and environmental landscape of small towns in Wielkopolska as a basis for the development of tourism

Summary

The article describes the spatial and architectural nature of several small towns of at least 5,000 inhabitants in the region of Wielkopolska. The towns' key features are analyzed in order to distinguish them from one another. They include characteristics specific to Wielkopolska, urban planning patterns reflecting the towns' unique cultural identity, local architecture, and the manner in which the towns' architecture connects with the local landscape.

